

Beheersplan voor het erfgoed van
de beschermde huizen van de tuinvijken

LE LOGIS - FLOREAL

te Watermaal-Bosvoorde
uitgave: 1 september 2014

T00	T01	T02	T03	T04	T05	T06
P01	P02	P03	P04	P10	P20	

T04 - EENHEID
IN VERSCHIEDENHEID

Beheersplan voor het erfgoed van
de beschermde huizen van de tuinvijken

LE LOGIS - FLOREAL

T04 - EENHEID IN VERSCHIEDENHEID

uitgave: 1 september 2014

Gewestelijke Overheidsdienst Brussel
Brussels Stedelijke Ontwikkeling
Directie Monumenten en Landschappen

Opgemaakt voor GOB door
ARSIS, architectenvennootschap bvba

Verantwoordelijke uitgever
Arlette Verkruyssen, Directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling,
Brussels Hoofdstedelijk Gewest,
CCN- Vooruitgangsstraat 80, 1035 Brussel

Wettelijk Depot D/2014/6860/025

De tuinwijken Le Logis en Floréal, EENHEID IN VERSCHIEDENHEID¹

Het ontstaan van de Belgische tuinwijken is nauw verbonden met de wederopbouw, huisvestingspolitiek en stadsuitbreiding na de Eerste Wereldoorlog. Rond de vraag hoe men de enorme naoorlogse woningbehoeften zou lenigen, bestonden er meningsverschillen: door stadsuitbreiding en -herstructurering, of door de bouw van zogenaamde tuinwijken. Deze 'cités-jardins' werden genoemd naar het Engelse 'Garden City' concept, ontwikkeld in 1899 door E. Howard.

Ten aanzien van de voornoemde discussie, mag men zeggen dat de meeste Brusselse tuinwijken eerder tuinwijkachtige stadsuitbreidingen zijn, en dat heeft voordelen. Het is grotendeels te danken aan de figuur van Louis Van der Swaelmen (1883-1929), die aan de meeste aanlegplannen van de tuinwijken zijn medewerking verleende. Deze kunstenaar, landschapsarchitect en stedenbouwkundige bekeek de zaken in een breed perspectief. Zijn interesse voor de kunsten, de natuur en de traditionele steden en architectuur, combineerde hij met een geloof in het modernisme. "L'esprit moderne" kreeg een sterke impuls vanuit de plastische kunsten, geformuleerd in het manifest *Après le Cubisme* van Le Corbusier in 1918, waarin het verbonden werd aan respect voor de natuurwetten (niet de immitatie van de natuurlijke vormen).²

De rooilijn- en inplantingsplannen van Louis Van der Swaelmen voor de meeste Brusselse tuinwijken zijn gekenmerkt door tracées die sterk bepaald werden door de natuurlijke topografie van het landschap, tegelijk duidelijk planmatig gestructureerd en gehiërarchiseerd waren, en aan de gebouwen een belangrijke rol toebedeelden in de scenografie van het geheel. De hiërarchisering van het stratennet steunde op de bestaande wegen en referentiepunten in het landschap, hetgeen ook de Engelse tuinwijkspecialist Raymond Unwin voorstond. In de tuinwijken Le Logis-Floréal vormen de hoofdassen tevens de dragers van gemeenschaps- en handelsfuncties en van gebouwencomplexen met een hogere dichtheid dan de omliggende huizen in de tuinwijken. Van der Swaelmen kristalliseerde daarmee in één ontwerpfase een evenwichtigheid die in de traditionele verstedelijking langzaam ontstaat. Een groot verschil in opzet en ook in resultaat met de traditionele stad is dat de tuinwijken de ontplooiing en ontvoogding van de mens centraal stelde, en dat ze dit objectief realiseerde door het bedenken van een kwalitatief leefkader.

---

¹ Deze tekst is verschenen onder de titel *De tuinwijken Le Logis en Floréal te Watermael-Bosvoorde, Kunst of Keurslijf?* in de bundel uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling *De bescherming van het modern erfgoed in Brussel - Bortiergalerij, Brussel, 2-27 februari 2002*, georganiseerd door DOCOMOMO-Belgium en vzw Historisch Erfgoed.

² zie voetnoot 3

De ruimtelijke structuur van Le Logis-Floreal is niet alleen het werk van Louis Van der Swaelmen, maar ook van de architect Jean-Jules Eggerickx (1884-1963), die tevens de plannen maakte van het overgrote deel van de gebouwen. Deze jonge architect had in het buitenland, na zijn studies in België, zowel bouwtechnische als stedenbouwkundige kennis verworven. In de praktijk van de modernistische beweging was J.J. Eggerickx, evenmin als L. Van der Swaelmen, geen stylistische hardliner. Wie echter goed kijkt, en de sociale en formele fundamente³ van het modernisme als leidraad neemt, zal zien dat het niet volgen van de strakke internationale stijl, een consequente houding was ten opzichte van deze fundamente: het maken van mooie dingen in grote aantallen, en helder en eenvoudig geconstrueerd. Over schoonheid zei Le Corbusier: "Ce qui fait les grandes beautés, c'est lorsqu'une chose est telle que la surprise est d'abord médiocre, qu'elle se soutient, augmente, et nous mène ensuite à l'admiration."⁴

Het streven van J.J. Eggerickx naar het bouwen met materialen en voor programma's die men goed kent en respecteert, heeft een à prioristische stellingname tegenover stijl naar de achtergrond verdrongen. Als de resoluut modernistische architectuur van J.J. Eggerickx zelden of nooit een beeld heeft voortgebracht waarin men de internationale stijl en het plastische purisme kon herkennen, dan is het niet omwille van een drang naar decoratie, maar door de terughoudendheid om voor de stijlkenmerken toegevingen te doen ten nadele van het maximale en heldere gebruik van beperkte middelen. Helder en degelijk bouwen met concrete materie brengt zelden een eenvoudig beeld voor. En anderzijds is een abstracte architecturale taal vaak ingewikkeld en duur om te maken. In dit dilemma heeft J.J. Eggerickx een keuze gemaakt.

---

³Modernisme en internationale stijl mogen niet met mekaar worden verward. Als de internationale stijl omwille van formele kenmerken het construeren in het bouwen onzichtbaar maakte, dan zou men dat kunnen zien als het gevolg van wat Le Corbusier in 1918 (*Après le Cubisme*) als "l'esprit moderne" definieerde. Maar dan is dat zeker niet de bedoeling geweest van de schrijver, integendeel. Dat kleine boekje gaat de uitgave in 1923 van het manifest *Vers une architecture* vooraf, en plaatst zich meer in het domein van de plastische kunst, meer bepaald de schilderkunst. Niettemin, de algemene principes zijn al duidelijk. In het laatste hoofdstuk IV, waar hij samenvat wat "purisme" (term die waarschijnlijk voor de latere verwarring heeft gezorgd) betekent, staat als eerste taak van de kunstenaar: "Comment les lois naturelles peuvent et doivent-elles être les directives de l'oeuvre d'art, quel est le mécanisme de la conception; de quelle manière réaliser celle-ci techniquement?". En verder onder de titel "Conception": "la beauté résulte de la compréhension des lois". Al deze intrinsieke aspecten van het object zelf worden geplaatst in de context van de productie van grote aantallen, van standardisatie en van het bouwen voor de brede lagen van de bevolking.

⁴Ozenfant et Jeanneret, *Après le Cubisme*, 1918, heruitgave 1999, Editions Altamira, Paris, p.81

De diversiteit en de eenheid

Bij het bouwen van tuinvijken werden de bouwprocessen vereenvoudigd en gestandaardiseerd om zo goedkoop, snel en goed mogelijk te bouwen. Nieuwe technieken en materialen werden vanaf 1921 onder leiding van J.J.Eggericx uitgeprobeerd in een experimentele werf, gelegen in de tijnwijk 'Het Rad' te Anderlecht. *Le Comptoir National des Matériaux* coördineerde deze researchactiviteiten, controleerde vraag en aanbod van bouwmaterialen en -elementen, en voorzag de werven van de nodige stocks.

Het spreekt vanzelf dat bij het bouwen van zoveel huizen één van de bekommernissen is geweest om ondanks alle standardisatie en herhaling, te ontsnappen aan de verveling en de banaliteit. Het komt het erop aan om in het geheel een overzichtelijkheid en een goede oriëntatie te bewaren. Herhaling en ook symmetrie zijn kenmerken die het oriëntatievermogen van mensen sterk kunnen verstoren. Tevens doet herhaling en reproductie afbreuk aan de behoefte aan identiteit van degenen die er wonen. Mensen

moeten zich met hun plek kunnen identificeren en verzoenen, en dat zowel op de schaal van de wijk als op de schaal van hun woning. Dat is van belang voor een normale sociale interactie. Zowel wijk als woning moeten een identiteit hebben. Dit aspect kon een serieus probleem vormen voor het modernistische "bouwen met en voor het grote aantal".

Bij het bedenken van de tuinvijken was dan ook 'verscheidenheid in eenheid, eenheid in verscheidenheid' een middel om identiteit en oriëntatie tot stand te brengen. Diversiteit en identiteit op alle schaalniveaus (van huis tot wijk), is ook wat spontaan gegroeide stedelijke structuren kenmerkt. Op elke schaalniveau hebben de eenheden (het huis, de straat, de buurt, de wijk, ...) een identiteit die gedeeltelijk ontstaat uit enerzijds een onderlinge verwantschap, t.t.z. een gelijkheid, van op afstand bekeken, en een verschil van nabij bekeken. Identiteit ontstaat niet alleen uit het verschil tussen de eenheden zelf, maar meer nog uit hun plaats in de vorm van het grotere geheel. 'Plaats' heeft te maken met structuur en hiërarchie in de vorm. Veelvoudigheid brengt verwarring voort als in de veelvoudigheid geen structuur zit, en ze niet begripbaar is zonder dat er noodzakelijk moet worden geteld. Aan deze 'valstrik', inherent aan de aard en de omvang van de taak, moesten de bouwers van de tuinvijken zien te ontsnappen, wanneer ze uit het niets hele woonwijken ontwierpen, bestaande uit in hoge mate gestandaardiseerde huizen.

Algemeen wordt nu aangenomen dat tuinvijken gehelen vormen en dat ze als gehelen moeten worden behandeld en beschermd. De vraag die intrigeert bij het zien van de globale ruimtelijke kwaliteit van de tuinvijken Le Logis-Floréal en van de grote belangstelling die daarvoor bestaat, is: hoe maak je een geheel dat zo veel meer is dan de som van de delen. Is het een 'botom up ars combinatoria'? Gaat het om een top down effect van de globale structuur: het feit dat deze voor een steeds wisselende context zorgt? Hoeveel kan je zeggen met hoe weinig aan elementen. Hoe te ontsnappen aan het keurslijf van een beperkt vocabularium en aan banaliteit? Antwoorden op deze vragen zijn aanwezig in de tuinvijken Le Logis-Floréal.

Uitdagingen voor het beheer van het grootste monument in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest

Het Regeringsbesluit voor de klassering als geheel van de tuinvijken beschermt:

- 35,88 Ha in de tuinvijken, en nog eens 21,10 Ha als beschermingszone er rond
- 1029 woningen, hetzij ongeveer 150.000 m² gebouwde vloeroppervlakte

Daarmee zijn de tuinvijken het grootste beschermd monument in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest. Destijds en uitgedrukt in aantal gebouwen betekende de bescherming in één klap een verhoging met 50% van het aantal te beheren dossiers door de Dienst voor Monumenten en Landschappen. Dit vergt vanzelfsprekend een aangepaste benadering, die intuïtief in verband moest staan met het feit van 'eenheid in verscheidenheid'. Als met een beperkt

vocabulary veel was uitgedrukt en gebouwd, moest het dan niet mogelijk zijn om met een beperkte omschrijving het geheel van de conserveringsstrategie van de tuinvijken te vatten?

Ook in de procedure van de aanvragen was er nood aan snelheid en vereenvoudiging. Normaal moet een aanvraag voor werken aan beschermd patrimonium voor een sluidend advies worden voorgelegd aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. Als de essentie van de tuinvijken kon worden geformuleerd en omschreven, dan moest het mogelijk zijn om typebestekken te maken voor bepaalde werken waarvan het principe éénmaal door de Commissie konden worden goedgekeurd, en later door het Ministerie konden worden toegepast. Deze procedure zou dan van toepassing zijn voorzover er van de typebestekken niet werd afgeweken. Afwijkende aanvragen moeten mogelijk blijven, maar zouden voor advies toch nog naar de Commissie worden gestuurd.

Voor de redactie van de technische voorschriften, alsook voor de afwijkende aanvragen en voor het vaststellen van overtredingen was het nodig om voldoende kennis te vergaren over de bestaande toestand (op het ogenblik van het beschermingsbesluit) en van de oorspronkelijke toestand. Het Brusselse Gewest gaf opdracht om de typebestekken en uitvoeringsdetails te maken voor de werken die ambsthalve ('d'office') vergund konden worden. Dit principe is vergelijkbaar met de stedenbouwkundige vergunningen, waar bij de naleving van preciese aanlegplannen een snellere procedure is voorzien, en afwijkingen toch mogelijk blijven.

Verkennde fase en transformatie van de opdracht

In eerste instantie werd begonnen met het verzamelen van bouwplannen en de opmeting van bouwdetails, in de voorlopige veronderstelling dat daaruit een min of meer hiërarchische structuur zou voortkomen van details die zich groeperen in elementen, en vervolgens over huizentypes tot huizengroepen. Maar dat bleek niet het geval te zijn. De combinatie en bundelingsprincipes hebben in Le Logis-Floréal geen omgekeerde boomstructuur of fractaalstructuur, waarin kleinere onderdelen progressief in grotere eenheden of takken worden gebundeld. Aangezien het niet mogelijk is om huizen, groepen en gehelen in de tuinstreken te beschrijven als een progressieve bundeling van constructieonderdelen, zou de Dienst voor Monumenten en Landschappen niet in de mogelijkheid zijn om voor een bepaald adres, te kunnen zeggen welke voorschriften en details ambtshalve vergoedbaar zijn, op basis alleen van de uitvoeringsdetails en typebestekken. Deze

detailomschrijvingen moesten door middel van tussentijdse compositieprincipes verbonden worden aan elk adres, met een tussenstap naar modellen van ramen, deuren, luiken, luifels, dakkapellen, ...

Het systeem van verscheidenheid was dus complexer, bepaalde elementen waren aanwezig volgens andere thema's dan het bundelingsprincipe 'bottom up' en per huistype. Over grotere gehelen van groepen, straten, en wijk liggen thema's die de delen op verschillende niveaus aan mekaar weven.

Tegelijk was er ook een voor het opstellen van typeoplossingen minder relevante verscheidenheid aanwezig, die het gevolg was van enerzijds niet oorspronkelijk patrimonium, en anderzijds van oorspronkelijke verschillen in de fabricage door verschillende werkhuisen. Het wegwerken van de eerste verscheidenheid was een kwestie van het

herkennen van de tijdsgebonden detailleringen en van het zien van de uitzondering in de nog vage regel. Voor de tweede soort verscheidenheid kwam het erop neer uit de veelheid van oorspronkelijke kleine verschillen in de details, referentiedetails voor de typeoplossingen te distilleren. Met de overblijvende relevant bevonden verscheidenheid werd vervolgens gepoogd om regelmaat te vinden voor wat op het eerste gezicht willekeurig leek.

Het combinatorisch systeem dat daaruit ontstond had een structuur van progressieve bundeling van combinaties, overdekt op verschillende niveaus met losse thema's. Ze maken van de eenvoudige vertakte structuur een netwerk van combinaties. Slechts enkele van deze parallele en globale variaties volstaan om de diversiteit op het vlak van de individuele woning sterk doen toe te nemen. Compacte en complexe combinaties binnen een streng en beperkt

vocabulary van onderdelen, komen niet voor bij de architecten Fr. Moenaert en L. François, die een deel van de Floréalwijk hebben gebouwd. Details zijn er ook ingewikkelder en in zekere mate versierd. J.J.Eggerix is de discipline van het strenge detail tot het einde trouw gebleven, maar de complexiteit, het benutten van alle registers ten bate van eenheid en verscheidenheid, verzwakte al vanaf de vierde werf in 1926.

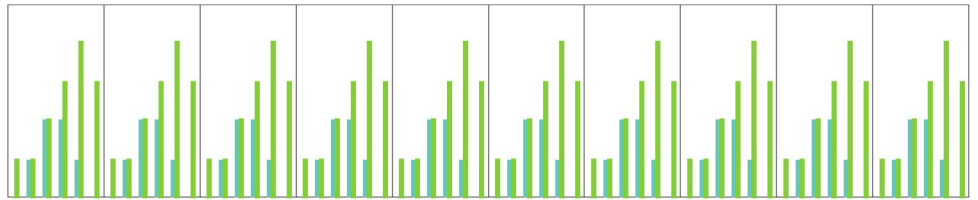
Om de sleutel van de oorspronkelijke verscheidenheid te omschrijven en te benutten, werd de opdracht geheroriënteerd, met als doel zowel de progressieve bundeling, als de niveaus waarop de losse thema's ingrijpen, in kaart te brengen. Vanuit die structuur zou het dan mogelijk moeten zijn om met kennis van de oorspronkelijke toestand, voor een bepaald onderdeel van een bepaald adres, de juiste details en lastenboekteksten ter beschikking te stellen.

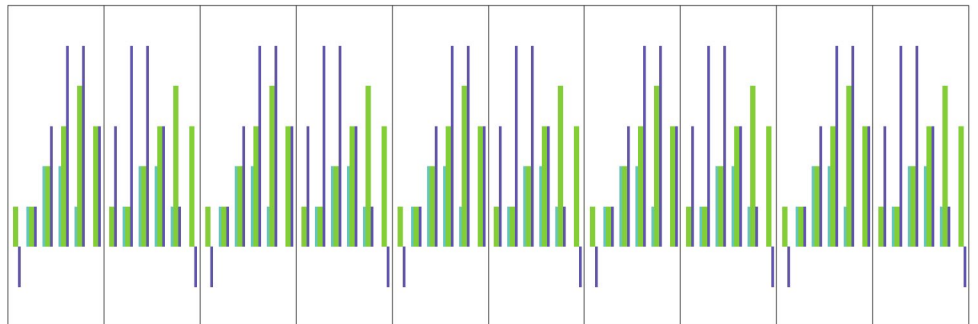
Het principe van complexe combinatie-structuren

Aan de hand van eenvoudige grafische codes wordt hierna het principe geïllustreerd wat complexe combinatiestructuren zijn. Met een beperkt aantal elementen worden unieke singulariteiten of 'individuen' samengesteld.

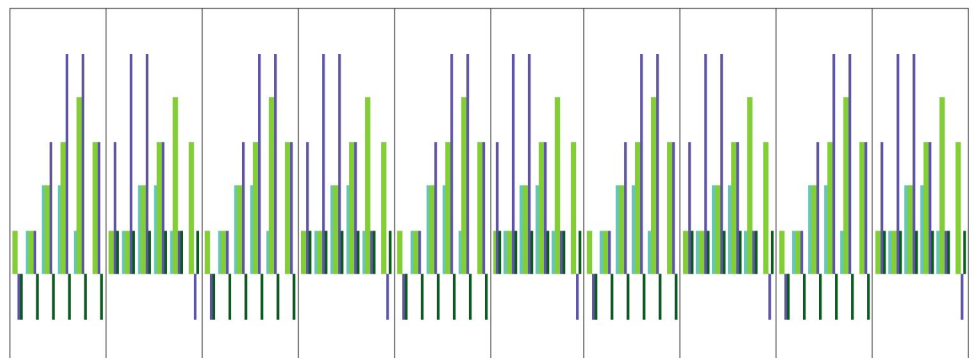
Het eerste mogelijke combinatieprincipe is de hiërarchische boomstructuur: bv. het groeperen van types van details naar types van elementen, zoals ramen, luiken, kroonlijsten, loggia's, en vervolgens het combineren van deze elementen tot types van huizen, enz. De volgende afbeelding toont tien vakjes, die men als huizen zou kunnen aanzien, en waarin twee thema's simultaan variëren.

De eenheden van de huizen blijven zichtbaar, en er is ook een soort eenheid in het geheel van de 10 huizen omdat ze allen gelijk zijn. Maar er is 'eenheid' zonder 'verscheidenheid'. Zelfs in deze beperkte reeks is de kans al groot dat men zich vergist als men niet telt of naar de huisnummers kijkt. Een goede omgeving is een omgeving waarmee men een intuïtieve vertrouwensband heeft, waar cijfers overbodig zijn. Directe herkenning moet mogelijk zijn. Er moeten dus verschillen zijn, maar zonder de eenheid teveel te schaden, en zonder het aantal basiselementen teveel doen toe te nemen. Dit compromis is moeilijk. Alle combinatiewijzen zijn niet even succesvol. Het componeren van delen tot een geheel is meer dan het uitputten van combinatiemogelijkheden; componeren is de kunst van het combineren van onderdelen tot één samenhangend evenwichtig systeem. Manieren om reeksen en dingen te combineren zijn spiegelen, verschuiven, of verschalen. Deze strenge en zeer beperkende compositieregels heeft J.S.Bach er niet van weerhouden grote meesterwerken te componeren onder de vorm van canons en fuga's. Als we in het bovenstaande voorbeeld, om de twee huizen, het spiegelbeeld van het huis zouden plaatsen, dan ontstaat er al een beeld van 5 koppels in de plaats van 10 huizen. Dat is al beter omdat het aantal dat we zonder tellen of onderverdelen in één oogopslag kunnen zien, meestal lager is dan 7.

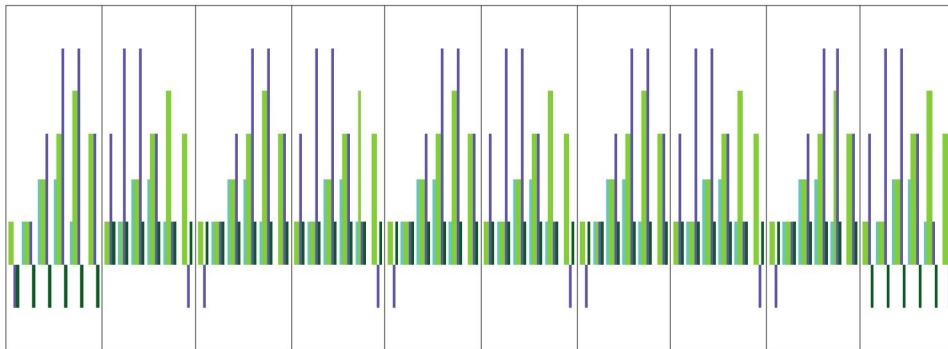

Het maken van koppels kan ook door te alterneren, zoals getoond op de volgende afbeelding. Maar als de verschillende bewegingen hetzelfde ritme volgen, blijft de verscheidenheid en de creatie van grotere gehelen beperkt. Dat blijkt uit de afbeelding. Spiegelen is succesvoller dan variëren. Zonder nieuwe combinaties op lager niveau bereikt men hetzelfde resultaat.

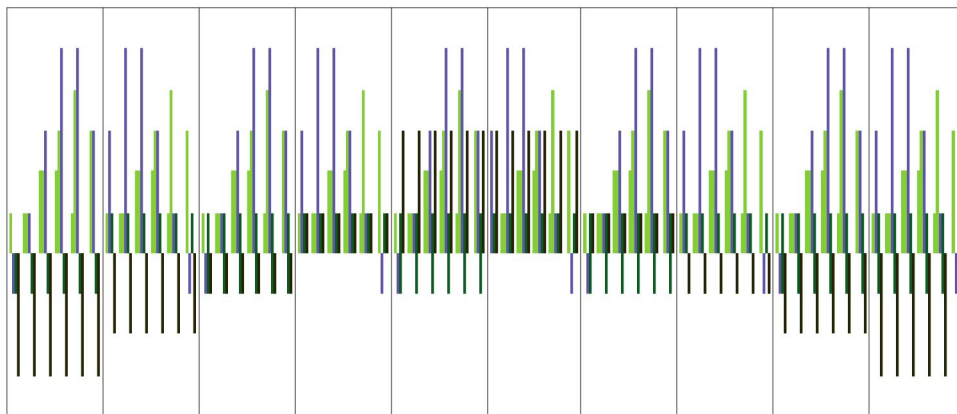

Ritme dus! Als men hogere subgroepen wil doen ontstaan is het voordehandliggend om het thema dat losgekoppeld is van het huisritme te ritmeren volgens de grootte van de geviseerde subgroep. De simpelste manier is om dat te doen is bij elke nieuwe subgroep het thema te

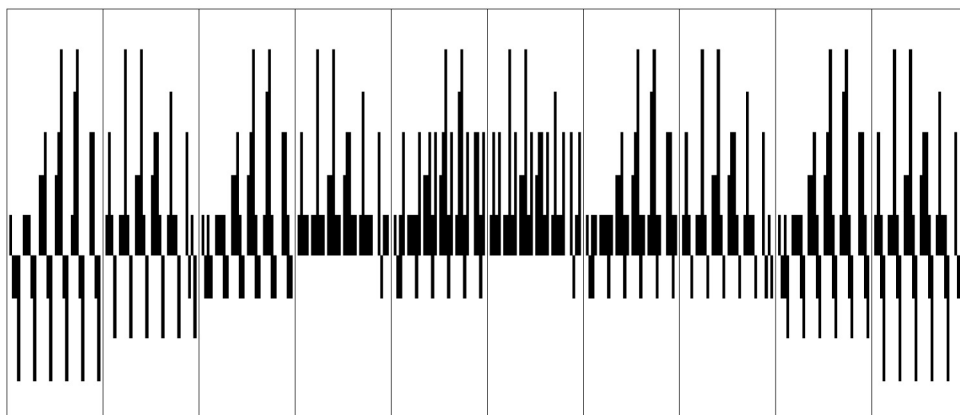
veranderen, maar om zuinig te zijn met de beperkte variatiemogelijkheden, is het beter om alleen de uiteinden te markeren en telkens opnieuw hetzelfde te doen in elke groep. Dat is geïllustreerd in de onderstaande afbeelding met het donkergroene thema.

Een andere methode, die tegelijk ook differentiatie brengt tussen de huizen onderling, bestaat erin om over het geheel van de groep een globaal maar eenvoudig variatiepatroon te leggen, zoals het bruine thema in de onderstaande afbeelding.

Voor de getoonde groep zijn nu alle huizen verschillend. Kleur werd in het voorbeeld gebruikt om de thema's te identificeren, maar ook zonder kleur blijft de verscheidenheid, zoals blijkt uit de onderstaande afbeelding.

Kleur is een dimensie die als een afzonderlijk en krachtig thema kan dienen. Op afstand is kleur goed te onderscheiden, en het is minder standpuntgebonden dan vorm. Het is dan ook een geschikt middel om eenheden op globaal schaalniveau te differentiëren. Architect J.J. Eggericx heeft deze eigenschap aangewend in de tuinvijken door er grote eenheden mee te differentiëren, namelijk groen voor twee buurten van Le Logis en geel voor Floréal, telkens in combinatie met zwart en wit.

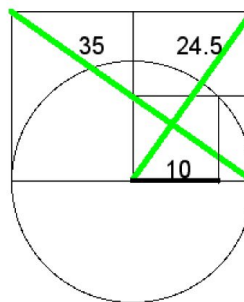
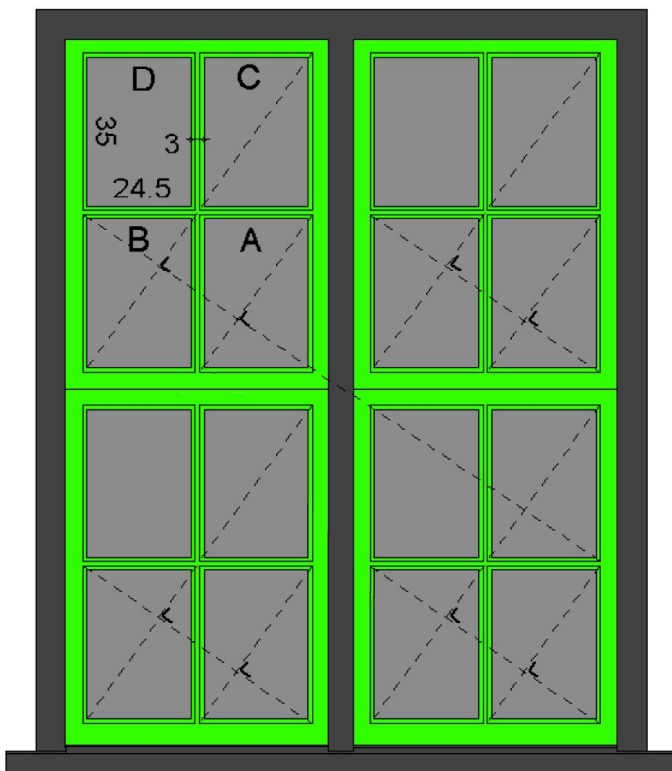
Het probleem en de oplossing van de constante verhouding

De ramen met kruishouten zijn zeer beeldbepalend voor de tuinvijken; ze zijn zeer karakteristiek. Ze brengen een eenheid over alle ramen, van welke afmeting ze ook zijn: 2, 4, 8, 16, ... venstertjes. Ze vormen een homogeen gelijkmatig raster. Dat die indruk ontstaat is niet te verwonderen, want alle ruitjes van de ramen met kruishouten in de tuinvijk zijn gelijk. Het doorzichtige deel tussen de houten randen meet 24,5 x 35 cm. De ruitjes zelf zijn ongeveer 26 x 36,5. en tussen de assen van de kruishouten meten we 27,5 x 38. De verhoudingen van de breedte op de hoogte, naargelang van de plaats waar gemeten wordt, varieert tussen 0,7 en 0,72, gemiddeld dus 0,71. Deze verhouding is niet toevallig; ze heeft iets unieks. Namelijk dat de samenvoeging van twee rechthoeken met die verhouding terug dezelfde verhouding oplevert. Ook voor vier van deze rechthoeken geldt hetzelfde, en zo verder. Die verhouding is bekend als $\sqrt{2}/2$, meer precies berekend 0.707. Van alle bestaande rechthoekige verhoudingen heeft alleen deze verhouding die eigenschap. 'Eenheid in verscheidenheid' over alle vormen en maten van de ramen heen ligt een raster waarin één constante verhouding aanwezig is: $\sqrt{2}/2$.

De schommeling van de verhouding in de ramen tussen 0,7 en 0,72 is een praktische noodzakelijkheid. De kruishouten moeten immers een dikte hebben. Als arch. J.J.Eggericx voor het doorzichtige gedeelte de juiste verhouding 0,707 had genomen, dan zou bij elke samenvoeging tot een groter geheel, de verhouding verschillen en zou de verhouding steeds vierkanter geworden zijn. Dat is nu niet het geval; bij elke samenvoeging zorg het kruishoutje voor een regelmatige correctie. Globaal ziet men dus steeds een verhouding die zeer dicht aanleunt bij 0.707, ongeacht of het over een horizontale of een verticale combinatie gaat. Vertikaal en horizontaal zijn in evenwicht. Een eigenschap die uit de constante verhouding voortvloeit is dat de diagonalen van grote tot kleine vlakken steeds lopen of loodrecht op mekaar staan. Diagonalen zijn zeer belangrijk voor het zien van ordening. Het gebruik van diagonalen bij het maken van een compositie is oud, en Le Corbusier heeft er regelmatig naar verwezen als hulpmiddel om aan eenvoudige vormen mooie verhoudingen te geven. Het belang van de constante verhouding in de vensterverdelingen is waarschijnlijk nog belangrijker voor wie van binnen naar buiten kijkt. Het tegenlicht tekent het raam en de kruishouten zeer scherp op het landschap.

De verschillende types van raamprofielen en details beperken zicht tot twee type van opengaan: guillotineramen en draaiende ramen. Vaste ramen zijn uit dezelfde profielen gemaakt. Deze twee types zijn frontaal bekeken identiek. Uiteindelijk heeft dus het combineren van steeds dezelfde raamkaders met verschillende combinaties van identieke ruitjes, de totale variabiliteit voortgebracht van de grote hoeveelheid ramen. Deze raammodellen werden op hun beurt gebruikt als de basis en steun voor de dakkapellen. En ook staan de maten en verhoudingen van de karakteristieke luiken telkens in rechtstreeks verband met de maat van de ramen. Uit een raamdetail en een ruitje met een specifieke maat en verhouding, is dus een hele wereld van variatie gegroeid, zonder dat de vaste verhouding verdwijnt. Het kundige spel van eenheid en verscheidenheid.

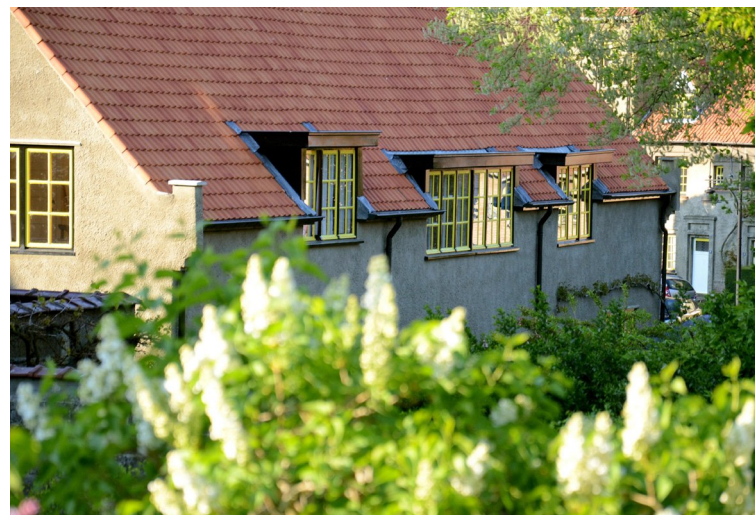

Het combineren van elementen en waarnemen van de verschillen geschiedt in en dankzij ruimte

De natuur bevat de meest uitgebreide collectie van combinaties, en ook de natuurlijke selectie van de meest succesvolle. In de kunst en cultuur is combineren als middel, en eenheid en diversiteit als compositiecriteria, alom aanwezig. Voor de samenhang en eenheid is 'structuur' vermoedelijk nog belangrijker dan imitatie of herhaling, omdat herhaling snel 'onderscheidbaarheid' schaadt. Herhaling kan maar eenheid geranderen als de herhaling begrensd is. Samenhang via herhaling bestaat dank zij de rand, terwijl structurele samenhang ook het gevolg is van een dynamische interne relatie ten opzichte van mekaar. Dankzij de structuur kan men de plaats van iets bepalen in het geheel. Indien de tuinwijk een eenvoudig en geometrisch raster van straten was, dan zou zo'n structuur onderscheid en oriëntering weinig of niet

bevorderen. De tuinwijken Le Logis-Floréal hebben een onregelmatige - ogenschijnlijk organische, maar zeker niet willekeurige - ruimtelijke structuur (zie verder) en plaatsen zodoende elk van de soms sterk op mekaar lijkende huizen in een specifiek en uniek ruimtelijk kader. En dat blijkt een succes te zijn. Rudolph Arnheim, een belangrijk auteur over esthetiek en de menselijke voorkeuren, en over de mechanismen die daarin werkzaam zijn, schrijft in verband met het belang van structuur: "There is a good evidence that in organic development perception starts with the grasping of striking structural features" (R. Arnheim)⁵

Combineren is combineren van iets. Om verschillen in de combinaties waar te nemen moeten de dingen in verband kunnen worden gebracht door onze zintuigen, door ons geheugen, ... De verandering of het verschil moet waarneembaar worden gemaakt. En dit is wat ruimte doet. Ruimte maakt verband, en maakt verschil waarneembaar. Fysieke ruimte, de afstand of bewegingsvrijheid tussen de dingen, is wat de dingen, de huizen, de bomen, ... , van mekaar scheidt en tegelijk in verband brengt. Dit schijnbaar paradoxale feit is courant, zoals bv. in een breuk (X/Y): het streepje scheidt beide waarden van mekaar en drukt tegelijk het verband uit.

De vorm van ruimte is natuurlijk ook van belang, die bepaalt de mate waarop je de verbanden kan zien. En wat minder is geweten is dat de vorm van de ruimte niet alleen bepaalt welke standpunten je kan innemen, maar ook welke standpunten je het meest waarschijnlijk zal innemen. Dat heeft te maken met hoe we complexe ruimten zien, verwerken en structureren, en er onze weg in vinden. Deze effecten van ruimte komen van pas in het streven naar 'verscheidenheid in eenheid'. De vorm van de ruimte bepaalt immers niet alleen dat we mogelijk én waarschijnlijk werkelijke verschillen zien, maar zorgt er tevens voor dat we gelijke dingen verschillend zien. Hetzelfde ding ziet er onder een ander standpunt verschillend uit. Ruimte maakt verschil dus niet alleen zichtbaar, maar via haar vorm kan ruimte zelf ook een belangrijke hoeveelheid aan verschil toevoegen.

Buiten de mogelijkheden die geboden worden door de compositie van de huizen en groenaanleg ten bate van de eenheid en de verscheidenheid, hebben Van der Swaelmen en Eggericx tenvolle de hogergenoemde eigenschappen van de ruimte benut. Bij een wandeling door de wijk beperkt de verandering zich niet tot het voorbijschuiven van

straatwanden. Men ziet constant andere dingen, nieuwe relatie, nieuwe verbanden, tussen twee huizen door, een diep perspectief, een doorkijk in een binnenblok. Over een afstand van honderd meter kan je soms tientallen verschillende diepe doorzichten beleven. Verandering oefent een belangrijke aantrekkingskracht uit op onze aandacht en gedrag. Het geeft elke plaats een eigenheid. Elke 10 à 20 meter is bepaald door een unieke combinatie van doorzichten en verbanden. Uniekheid van standpunt ontstaat zoals de uniekheid van huizen, namelijk uit verschillende combinaties van voorhanden zijnde verbanden.

En dat die verbanden voorhanden zijn, daarvoor hebben Eggericx en Van der Swaelmen wel gezorgd. De gebouwen omkaderen handig de gemeenschappelijke ruimte, maar sluiten ze niet af; 'de deur staat altijd nog op een kier'. Het ene perspectief gaat pas dicht, als er andere zijn opengegaan. Alle ruimten zijn minstens en meestal dubbel verbonden aan de hoofdstructuur. Die inplanting, samen met een maximaal bepaalde hoogte van 1,20M voor de hagen, zorgt ervoor dat een verplaatsing in het compacte

---

⁵Arnhem Rudolf, *Art and visual perception, a psychology of the creative eye*, Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1957, p.29

netwerk van paden en straten, geanimeerd wordt door een rijke aanwezigheid van relaties en doorzichten. De wijk wordt zodoende een stevig verweven netwerk, transparant en permeabel, met veel bewegingskeuze. Hij is getekend om de drager te zijn van een stevige sociale cohesie zonder dwangmatigheid.

Dit soort verwevenheid werd door Raymond Unwin reeds uitdrukkelijk geïllustreerd in zijn in 1909 gepubliceerde boek over de nieuwe stedenbouw.⁶ Op verschillende illustraties van plannen⁷ staan uitdrukkelijk de pijltjes getekend die de aandacht trekken op de plaats van de relaties en doorzichten, met vermelding van "Les arrangements sont établis de manière à faire profiter les maisons d'un très grand nombre de vues sur le paysage."

De volgende afbeelding illustreert de verwevenheid aan de hand van de eerste werf van de tuinwijk Le Logis, genaamd "Le Triangle" daterend van 1921. De globale hoofdstructuur is een driehoek (rood), onvervormbaar. Tussen de huizen door is een relatienetwerk geweven (groen). Elke opening is in verschillende richtingen met andere openingen verbonden. Zo'n netwerk tussen de huizen door is op zichzelf niet moeilijk te realiseren als er ruimte genoeg is. Maar in deze compositie moest aan

enkele criteria worden voldaan die met mekaar wedijveren: hoe plaats je zoveel mogelijk woningen op de beschikbare grond, zonder dat de stevige ruimtelijke relatiestructuur (de transparantie) zijn samenhang en verwevenheid begint te verliezen? Daarbij komt nog dat de woningen vrij onvervormbaar zijn, gezien hun eenvoud en standaardisatie. De meeste relatielijnen op deze tekening hebben nog speling. Maar er zijn veel meer van die relaties aanwezig, die op een kleinere schaal een weefsel vormen en kritischer zijn. Vandaag zijn het overgrote deel van de verbanden dichtgegroeid, letterlijk, door verhoogde hagen, struiken, laagstambomen en coniferen. Ook in oorsprong was er 'verlies' van relatie omwille van reliëf of inrichting, en waren er zeker relaties die niet in één keer konden worden gezien. Hoewel, het oog, op zoek naar diepte, samenhang, begrijpen, reconstrueert de ruimte en 'rondt de scherpe kantjes af'. Maar als er niet minstens een soepel in mekaar overgaan is van de verbanden, dan valt de wijk uiteen in aparte foto's. En dat is vandaag het geval. Tenslotte moet worden opgemerkt dat de hoofdstructuur geen breuken vormt tussen de huizengroepen die ze omringen. Er is gezorgd voor continuïteit en connectiviteit (blauwe lijnen) tussen de buurteenheden onderling. Vooraleer de ene buurt te verlaten is men eigenlijk al door diepe verbanden en doorzichten opgenomen in het volgende netwerk. De

buurten worden niet door de hoofdstructuur gescheiden, ze zijn door en over de hoofdstructuur heen in mekaar verweven. Zo werkt een hoofdstructuur het beste, ze wordt drager van de gemeenschappelijke functies, en is verankerd in de weefsels die er rond liggen. Men zou het ook vanuit de hoofdstructuur kunnen formuleren: de hoofdstructuur is de ruggegraat, de draagbalk, het globale steunpunt voor het weefsel ertussen. Daarom moet het weefsel er goed mee verbonden zijn, zoals in het voorbeeld.

Deze analyse van de structuur toont ook aan dat men het achthoekplein niet ondubbelzinnig als het centrum van deze wijk mag aanzien, zoals vaak gebeurt. De bedding naar waar de meeste beweging zal vloeien, is de hoofdstructuur, de driehoek, de drager van de dynamiek en van de centrale functies. Het achthoekplein is het geometrische midden van de driehoek, de intieme kamer van de lokale wijk, een rustpunt in de diepte. Er zijn geen winkels, geen centrale functies. En dat was ook niet door Van der Swaelmen en Eggericx voorzien.

De analyse van de inplanting van de gebouwen maakt zichtbaar dat Van der Swaelmen en Eggericx de gebouwde massa tot een kritisch niveau hebben willen compacteren zonder toegevingen te doen op het vlak van de verwevenheid en openheid van de ruimte. Dit sociale optimisme, vertaald in een open structuur, een situatie van mogelijke sociale contacten en van sociale controle, is vandaag verzwakt. Modernisme heeft zijn pluimen verloren. Condominia, onveiligheidsgevoel, formele controle nemen de plaats in. De bescherming van Le Logis-Floréal als geheel kan ervoor zorgen dat deze tuinvijken dat sociale pessimisme overleven. Het zichtbaar maken van de manier waarop de ontwerpers de delen tot een geheel hebben gesmeed, zal daarbij een hulp zijn.

⁶UNWIN Raymond, *L'Etude Pratique des Plans de Villes, introduction à l'art de dessiner les plans d'aménagement et d'extension*, 1909. Heruitgave L'équerre éditeur, Paris, 1981

⁷bijvoorbeeld: o.c. op pag. 302 van de heruitgave van 1981, fig. 267

De combinatie van soberheid, samenhang en diversiteit zijn gemakkelijk te bewaren en moeilijk te verdedigen

Het bouwkundig oeuvre uit het vroege modernisme is bijzonder kwetsbaar. De tuinsteden Le Logis-Floréal illustreren dit in het bijzonder. De afzonderlijke delen hebben weinig intrinsieke waarde. Ze zijn niet versierd, zijn eenvoudig en reproduceerbaar. Nochtans putten ze via het vakmanschap van makers en ontwerpers, uit een lange traditie van de 'kunst van het bouwen'.

Een belangrijk aspect van bouwtraditie is het streven naar het voortbestaan van het geheel, naar duurzaamheid, in de zin van 'blijven duren'. Dit betekent dat de onderdelen moeten functioneren in een bepaald collegiaal verband. Het onvermijdelijke verval wordt in z'n verband afgewimpeld op datgene dat het gemakkelijkst kan vervangen worden, en op wat niet in de eerste plaats bijdraagt tot de stevigheid. Traditionele gebouwen zijn intelligente ruines met een functioneel herbruikbare en solide hoofdstructuur. Ze hebben als het ware een overlevingsstrategie. Deze op ervaring gebaseerde kennis is kostbaar als we duurzaam willen bouwen. Duurzaam bouwen is het benutten van dat collegiaal verband en het inbouwen van een onderhoudsstrategie, in belang van het blijven duren van het geheel.

Een voorbeeld van 'collegialiteit' in de huizen is bijvoorbeeld het feit dat de enkelvoudige beglazing water

Een mooi voorbeeld van duurzaamheid is de rol van de ruwe sierpleister van de gevels. Deze ruwe laag heeft belangrijke kwaliteiten:

- hij is ademend en ontbindt als de vochtophoping in de muur te groot wordt, en vrijwaart zodoende de muur.
- hij vertraagt en verspreidt het afstromend regenwater. De gevel vervuilt daardoor homogener in plaats van met storende strepen. Daardoor ook wordt de waterbelasting over de muur gespreid, en worden zwakke plekken minder belast
- hij werkt als een spons en reduceert gevoelig de infiltraties via scheuren of spleten
- hij is onderhevig aan erosie, waardoor er een trage en permanente gevelreiniging plaatsvindt
- hij kan gemakkelijk met een nieuwe laag aangevuld worden.
- kleine scheurtjes 'groeien' automatisch dicht door het effect van de lucht (CO₂) op de calciumhydroxyde die erin aanwezig is

Het schilderen van dergelijke pleisters betekent het einde van dit interessante systeem.

condenseert. Daardoor werd vermeden dat het vocht op slechtere plaatsen condenseert. Bv. in de muren, wat de isolatiewaarde van de muren zou verminderen en de rekening voor de verwarming doet toenemen. Het vermijdt ook dat de vochtigheid in het huis te groot wordt als er te weinig wordt verlucht, en dat er schimmels ontstaan die mensen ziek maakt en boeken, deuren, kleren, enz. vernielt.

Wanneer men die bouwmethoden binnen de context van hun tijd en van het collegiale systeem beschouwt, ziet men dat ze de bescherming zijn geweest tegen nogal wat problemen. Ze zijn niet perfect voor zichzelf, maar wel geschikt voor het geheel. In zo'n interactief bouwsysteem, kan het wijzigen van een deel van het systeem nogal onverwachte gevolgen hebben.

Modernisme - en zeker dat van de jaren 1920 - verdedigt zich niet via haar gesofisticeerde of in het oog springende detaillering. Het is in evenwicht gebrachte eenvoud. Evenwicht is over het algemeen kwetsbaar, want evenwicht is onzichtbaar. Het vergt een kijk op het geheel. In evenwicht gebrachte eenvoud is nog meer kwetsbaar, want de rand tussen te weinig en teveel is scherp. Evenwicht is geen 'ding', en eenvoud lijkt snel banaal. Modernistisch patrimonium flirt gevaarlijk met de banaliteit.

Gewestelijke Overheidsdienst Brussel
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
Directie Monumenten en Landschappen

Opgemaakt voor GOB door
ARSIS, architectenvennootschap bvba

Verantwoordelijke uitgever
Arlette Verkruijssen, Directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling,
Brussels Hoofdstedelijk Gewest,
CCN- Vooruitgangsstraat 80, 1035 Brussel

Wettelijk Depot D/2014/6860/025